

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.407>

УДК 336.06:330.341.1]:314.04

JEL: G28, G29, G50

Груббер К.В., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу грошово-кредитних відносин
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: anufriyeva@nas.gov.ua

ДОСТУП НАСЕЛЕННЯ ДО ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ ЯК СКЛАДОВА ФІНАНСОВОЇ ІНКЛЮЗІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ОЦІНКА У ВІТЧИЗНЯНИХ РЕАЛІЯХ¹

Виявлено та систематизовано чинники, розкрито сучасні механізми й ризики розширення доступу до фінансових послуг за останні роки. Обґрунтовано місце, історичне значення та особливості діджиталізації і фінансових технологій, направлених на вдосконалення і здешевлення фінансових послуг, а також створення точок доступу населення до фінансових послуг. Проаналізовані наукові та експертні оцінки впливу впровадження фінансових технологій як на діяльність фінансових установ, так і на залученість населення до фінансових відносин, а також виявлено ризики, пов'язані із розвитком фінансових технологій. Доведено важливість доступності вартості фінансових послуг і подолання бар'єрів, що приводять до примусової ексклюзії населення з фінансових відносин. Обґрунтовано соціально-економічний ефект доступності фінансових послуг як складової фінансової інклюзії з наведенням прикладів успішної політики фінансової діджиталізації та фінансової інклюзії в країнах світу. Гіпотетично передбачено, що саме ефективна фінансова інклюзія, яка досягається за певних умов і сприяє добробуту населення, врешті дозволяє досягти соціоекономічного розвитку. Виявлено передумови фінансової системи банківського типу, характерної для України, які сприяють розвитку фінансової інклюзії населення. Проаналізовано рівень доступу до фінансових послуг в Україні за допомогою ряду показників з урахуванням обмеженості даних і опосередкованості оцінок. Зазна-

¹ Статтю підготовлено у рамках наукового проекту «Фінансова інклюзія як чинник соціоекономічного розвитку України» (№ ДР 0119U001859).

чено необхідність врахування структури доходів і витрат населення, а отже і структури затребуваних фінансових послуг при оцінці резервів розширення фінансової інклюзії населення.

Ключові слова: фінансовий ринок, фінансова інклюзія, банківський сектор, фінансові відносини, доступ до фінансових послуг, фінансовий моніторинг, фінансова дисципліна, «фінтех», фінансова система банківського типу, суспільний добробут.

Gruber K.

ACCESS TO FINANCIAL SERVICES FOR INDIVIDUALS AS A COMPONENT OF FINANCIAL INCLUSION: EVOLUTION AND ESTIMATION IN DOMESTIC CONDITIONS

The factors, modern mechanisms, and risks of expanding access to financial services within the latest years are disclosed and systemized. The place, historical meaning and peculiarities of digitalization and financial technologies aimed at improving and cheapening of financial services as well as creating points of access for individuals to financial services are substantiated. Scientific and expert evaluations as regards the impact of implementing financial technologies on the financial institutions' development and population inclusiveness to financial services, as well as the risks related to the development of financial technologies are analyzed. The importance of affordable cost of financial services and overcoming the barriers leading to the involuntary exclusion of people from financial relations are proved. The socio-economic effect of financial services' accessibility as a component of financial inclusion is substantiated by providing examples of successful financial digitalization and financial inclusion implementation in other countries. Namely, the effective financial inclusion reached at certain conditions and favoring population welfare, as has been hypothetically reasoned, ultimately allows achieving socio-economic development. The prerequisites of bank-based financial system typical for Ukraine, which can facilitate the development of population's financial inclusion, are revealed. Access level to financial services in Ukraine is analyzed using the range of indicators and with consideration of lack of data and implicitness of estimations. The structure of individual income and expenses, and therefore the structure of financial services in demand is to be taken into account when estimating the reserves of widening financial inclusion of the individuals.

Keywords: *financial market, financial inclusion, banking sector, financial relations, access to financial services, financial monitoring, financial discipline, Fintech, bank-based financial system, social welfare.*

Постановка проблеми. Дослідження доступності фінансових послуг для населення з-поміж інших складових фінансової інклюзії, її чинників та передумов базується на вхідних даних фінансових установ щодо «пропозиції» фінансових послуг², сформованих на виконання вимог нагляду регуляторів. Розуміння еволюції та рівня доступу до фінансових послуг в Україні, а також сучасних каналів їх пропозиції за допомогою фінансових технологій дасть можливість сформулювати практичні рекомендації щодо політики інклюзії певних верств населення, не залучених до фінансових відносин. Безперечно, лише агресивне розширення клієнтської бази фінансових установ за відсутності синергії законотворчої діяльності, державної фіскальної політики та типу регулювання фінансового ринку, спрямованих на досягнення соціо економічної інклюзії³ і зменшення нерівності населення, не сприятиме забезпеченню розвитку і стабільності у фінансовому секторі. Тут ми можемо використати поняття ефективної фінансової інклюзії як залучення населення до фінансових відносин з метою покращення його добробуту через вирішення питань згладжування нерівномірних доходів домогосподарств та, відповідно, споживання, фінансового планування і примноження доходу за допомогою використання фінансових продуктів. Саме така фінансова інклюзія, яка досягається через розширення доступності до якісних фінансових послуг, є чинником соціо економічного розвитку.

Метою дослідження є систематизація передумов, чинників та соціально-економічного ефекту розширення доступу населення до фінансових послуг, якої планується досягти шляхом вико-

² Отримання даних «пропозиції» фінансових послуг є дешевшим, регулярним, вони є порівняними в межах формальної (із врегульованою законодавством діяльністю) фінансової системи; дані «попиту» на фінансові послуги включають опитування домогосподарств і фірм, суб'єктивні та непорівняні, отримання їх є дорогим [5].

³ Поняття використано автором як комбінація економічної (на прикладі інклюзії біженців; як набір прав і рівний для всіх доступ до ринку праці, підприємництва і фінансових послуг (фінансова інклюзія) [19]) та соціальної інклюзії (підтримки найбільш вразливих прошарків населення шляхом інвестицій у людський капітал і надання рівних можливостей [3]).

нання таких завдань: аналізу особливостей технологізації фінансових послуг, а також ряду законодавчих нововведень та їх впливу на розширення доступу до фінансових послуг; оцінки рівня доступу до фінансових послуг в Україні, можливостей та соціально-економічної значимості розширення доступу до фінансових послуг як складової фінансової інклюзії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Еволюція розуміння фінансової інклюзії як доступу до фінансових послуг (зокрема, кредитування, страхування, що згладжують коливання фінансових потоків), та розрахунків відповідного індексу Global Findex⁴, що інтегрує набори показників за відкритими рахунками, заощадженнями і запозиченнями, представлена працями А. Деміргуч-Кунт, Л. Клаппер, Д. Сінгер [8, 9]. А. Деміргуч-Кунт також зробила внесок у вдосконалення вимірювання фінансової інклюзії як з позиції доступу, включаючи проблеми оцінки доступу, так і попиту на фінансові послуги [25, с. 16, 32]. М. Сарма досліджувала розрахунок фінансової інклюзії за параметрами доступу для великої кількості країн – наявністю фінансових послуг і проникненням банківських послуг [20]. С.Р. Чакраварті та Р. Пал із метою визначення фінансової інклюзії аналізували ступінь проникнення банківських послуг за географічним принципом і доступність кредитів [4]. Д. Амбархан досліджував попит, пропозицію та інфраструктуру надання послуг небанківськими фінансовими, страховими і пенсійними установами [2].

Різні аспекти фінансової інклюзії висвітлюються вітчизняними авторами, зокрема, А. Базилюк і О. Жулиним інклюзія згаду-

⁴ Останні наявні показники Global Findex за 2017 р. отримані за допомогою опитувань за участі близько 150.000 чол. з 144 країн, включаючи Україну, з репрезентативних соціальних груп. Індекс досліджує інклюзію за виміром «попиту», який є більш вартісним і трудомістким. Так, в Україні порівняно з 2011 р., у 2017 р. зросла кількість рахунків у фінансових установах, використовуваних молодим поколінням (від 15 до 24 років) та населенням без вищої освіти, а також 40% найбільш вразливого населення, втім, ці показники є значно нижчими, ніж, наприклад, в Польщі та Росії. За показниками «від протилежного» (ексклюзії), основними причинами відсутності рахунків є: недостатність наявних коштів (в цьому випадку припускаємо, що всі кошти йдуть на споживання і використовується їх готівкова форма, або відкриття рахунку є занадто дорогим; така причина характерна також для Молдови і Вірменії); недовіра до фінансових установ (відсоток тих, хто недовіряє, в Україні є вищим, ніж, наприклад, в Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстані, Польщі та Росії); висока ціна на фінансові послуги (відсоток опитуваних, що вказали цю причину, теж є вищим, ніж в зазначених країнах) [13].

ється з-поміж типів соціально-економічного розвитку (сегрегації, інтеграції та екстракції) [23]. І. Бобух та С. Щегель визначили особливості та завдання інклюзивної моделі зростання економіки [24].

Виклад основного матеріалу. Процеси, що відбуваються в Україні, включаючи діджиталізацію, зміни регуляторних вимог (щодо ідентифікації клієнтів та оцінки ризиків, валютного контролю всіх учасників валютних правовідносин; порядку звітування комерційних структур і населення), пов'язані з питанням підвищення залученості («інклюзії») тих економічних суб'єктів, для яких доступ («входження») до економічних відносин щодо суспільного виробництва, розподілу доходів, обміну і споживання суспільних благ обмежений. Ефективна інклюзія, на противагу розширенню клієнтської бази лише з метою отримання прибутку і економії на масштабі, пов'язана з рівністю можливостей всіх прошарків населення за різними ознаками – віковими, гендерними; рівнем прибутку, освіти, професійної кваліфікації тощо, підтримкою апіорі незахищених верств та зростанням суспільного добробуту, який у свою чергу є пріоритетом соціально орієнтованої моделі економічного розвитку⁵. В економічних відносинах під «інклюзією» розуміємо залученість населення, регіонів, фірм, а на світовому рівні – держав. Інклюзію характеризує низка показників зі сфери освіти, відповідних витрат державних органів, рівномірності розподілу доходів та рівня бідності, гендерної та вікової структури та участі різних груп населення в сукупній робочій силі, показники охоплення послугами охорони здоров'я, соціального захисту тощо.

Фінансовій інклюзії належить особливе місце в структурі поняття «інклюзія», оскільки саме фінанси є, образно кажучи, «кровоносною системою» економіки, і рівний доступ до фінансових відносин дозволить сформувати затребувані фінансові продукти для всіх верств населення для їх ефективної участі в економічних відносинах. Існує ряд підходів до визначення фінансової інклюзії. Ми відштовхувались від поняття фінансової інклюзії як взаємодії між суб'єктами фінансового ринку, яка шляхом надання рівного доступу споживачів до фінансових послуг та за умови сталого розвитку постачальників фінансових послуг забезпечує

⁵ Реалізація соціально орієнтованої моделі економічного розвитку (а отже й ефективної фінансової інклюзії) потребує вищого рівня державного перерозподілу ВВП і фінансової спроможності держави [27, с. 329].

такий рівень охоплення, частоти використання та якості фінансових послуг, який сприяє підвищенню суспільного добробуту [22, с. 70]. Такий підхід характеризує ефективну інклюзію, можливу у разі підтримки фінансової дисципліни⁶. Примітно, що Світовий банк та Глобальне партнерство для розширення доступу до фінансових послуг пов'язують фінансову інклюзію саме з доступом до банківських послуг як первинної «точки дотику» окремого індивіда до фінансової системи. Згідно визначення Світового банку, саме доступність фінансових послуг є відправною точкою розширення фінансової інклюзії (поряд з характеристиками використання та якості фінансових послуг) і включає такі показники як поширення відокремлених підрозділів та POS-терміналів («точок продажу») банків та зняття перешкод щодо отримання фінансових послуг. За GPF1, серед 5 основних нормативів фінансової інклюзії в країнах Великої двадцятки один норматив встановлюється з позиції «пропозиції» (доступу до) фінансових послуг – кількість точок обслуговування (число відокремлених підрозділів (фінансових установ) на 100,000 дорослої частини населення), інші 4 нормативи – з позиції «попиту» (використання) фінансових послуг [15]. У новітньому визначенні фінансової інклюзії зазначено, що це є «надання доступу та використання широкого ряду відповідних за ціною та потребами, якісних, але простих фінансових послуг та продуктів у зручний спосіб для (верств) виключених з фінансових, банківських відносин, або тих, що недоотримують банківські послуги, при забезпеченні належного захисту клієнтів» [6, с. 22]. Необхідність розширення фінансової інклюзії обумовлюється потребою здійснювати щоденні фінансові операції, захисту заощаджень, які дозволять членам суспільства управляти витратами (як періодичними, так і неочікуваними), здійснювати фінансове планування (бюджетування) зокрема з метою згладжування розривів у доходах і споживанні; для підприємницьких ініціатив – формувати оборотний капітал і розширювати комерційну діяльність. Саме в результаті задоволення згаданих потреб і відбуватиметься покращення добробуту [5]. Фінансова інклюзія населення забезпечує, так би мовити, «соціальну складову» розвитку і, за умови дієвих «інклюзивних

⁶ Фінансова дисципліна – це «стан дотримання суб'єктами господарювання всіх форм власності, об'єднаннями громадян, посадовими особами, громадянами України та іноземними громадянами визначених законодавством та нормативно-правовими актами фінансово-правових норм» [35, с. 494–496].

економічних інститутів»⁷, дозволяє задіяти фінансові резерви на благо суспільного добробуту⁸. Суспільний добробут, у свою чергу, є комплексним поняттям, яке відображає забезпеченість населення необхідними матеріальними та нематеріальними благами, і визначається великою кількістю критеріїв, включаючи: доходи населення і купівельну спроможність, рівень бідності (чисельність і питома вага населення, у якого доходи менший за величину прожиткового мінімуму), рівень безробіття; баланс витрат на споживання і заощадження; розшарування суспільства (розподіл населення за розмірами доходів на одну особу; співвідношення доходів 10% найбільш забезпеченого населення та

⁷ Інклюзивні економічні інститути – це інститути, діяльність яких спрямована на захист приватної власності, неупереджених правових засад, рівень забезпечення суспільними послугами сприяє відносинам обміну та укладенню угод, доступу нових компаній та можливості населення обирати сферу діяльності; що сприяють господарській діяльності, зростанню продуктивності та економічному розвитку [1, с. 55, 88–96].

⁸ Так, в Індії синтез фінансових послуг та новітніх технологій дозволив впровадити ефективну фінансову інклюзію («клієнтоцентричну інклюзивну модель»), яка покращила фінансові умови населення (розширено доступ до мікрокредитування, страхових продуктів), особливо для тієї частини, яка проживає у сільськогосподарських місцевостях. Політика розширення інклюзії привела до стрімкого зростання охоплення фінансовими послугами (відсоток дорослого населення, що мали рахунок у банку зріс з 40% у 2011 р. до 80% у 2017 р.). В країні на рівні уряду запроваджена біометрична база даних (охоплює 90% населення Індії та відповідає вимогам перевірки клієнтів у рамках процедур комплаєнс), депозитні продукти з простими умовами з можливістю прямого переказу соціальної допомоги тощо. Фірми, що отримують кредитування, повинні залучати робочу силу на місцях, графік погашення мікрокредитів повинен відповідати сезонному циклу виробництва [16]. Приклади інших країн (Кенія, Філіппіни, Уганда, де значно розширено доступ до фінансових послуг завдяки мобільним технологіям) доводять важливість цілеспрямованої державної політики на забезпечення інститутів та інфраструктури. Так, система M-Pesa, впроваджена у 2007 р. в Кенії, дозволила здійснювати швидкі перекази за низької вартості послуг мобільного зв'язку без відкриття рахунку. Поширення використання системи дозволило знизити транзакційні витрати, та залучати банки до посередництва масових платежів, а населення з низьким доходом до користування банківськими послугами, також поширити фінансове проникнення у малонаселених інфраструктурно незабезпечених місцевостях. В Уганді розвиваються макрофінансові установи, що обслуговують населення, незалучене до фінансових відносин та населення сільськогосподарських регіонів. Поширення платежів через мобільних операторів та інтеграція останніх з формальною фінансовою системою відкрило доступ до фінансових послуг у віддалених куточках країни [21].

стільки ж найменш забезпеченого; коефіцієнт концентрації доходів населення (Джині); прожитковий мінімум [28, с. 71, 74]. Значені критерії впливають на рівень включення населення до фінансових відносин, а показники розшарування суспільства і, відповідно, потреби у забезпеченні конкретним набором фінансових послуг, формують основу політики фінансової інклюзії.

Забезпечення безперервності платежів, кредитування, належне страхування – все це збільшує швидкість грошового обігу, зростання споживання, а отже і внутрішнього попиту.

Це дослідження сфокусовано на еволюції доступу до фінансових послуг – першої сходинки побудови інклюзивної фінансової політики. Фінансова інклюзія як феномен і як політика конкретної держави та міждержавних організацій еволюціонувала в унісон із поширенням ідеї рівності і рівних можливостей та розвитком діджиталізації у світі.

Питання рівності через призму теорії залежності рівності можливостей для широкого кола фізичних осіб, рівності забезпечення безпеки прав власності, системи права, користування публічними благами, можливостей входження на ринок від наявності інклюзивних економічних інститутів, що заохочують широкі маси до участі у економічній діяльності, на відміну від екстрактивних, створених на базі узурпації влади невеликою групою осіб, що вилучають ресурси в іншій (більшій) частині суспільства, розглядається вченими Д. Асемоглу та Дж. Робінсоном [1, с. 55, 88–96].

Завдяки діджиталізації відбулась еволюція та здешевлення собівартості платіжних засобів для операцій у роздрібній торгівлі та приватних переказів, населення активно залучається до фінансових відносин завдяки зручності таких засобів (платіжних карток, електронних гаманців і навіть електронних смарт-годинників, використовуваних яких залежить від вікової групи, соціоекономічних факторів, місцезнаходження, споживчих інтересів) [18]. Саме потреби населення дали поштовх формуванню основного пласту клієнтів фінтех-компаній, які за рахунок «еконії на масштабі» отримують прибутки; технології сприяють прискоренню банківських та інших операцій (оформлення та оплата за договорами страхування, отримання електронних страхових полісів; прямий переказ коштів з карти на карту (англ. – peer-to-peer, P2P).

Розширення функціоналу приладів зв'язку та фінансових технологій сприяє доступу широких верств населення до фінан-

сових послуг. «Фінтех» охоплює фірми, які впроваджують інноваційні технології, що конкурують з традиційними каналами доступу до фінансових послуг. За оцінками експертів ЄС та Європейського інвестиційного банку, у 2017 р. серед населення, яке скористалось хоч однією фінтех-послугою, 50% здійснювали грошові перекази та платежі (обмін валют онлайн, платежі у криптовалюті, транскордонні перекази, 24% скористались послугами страхування (автостраховання, сайти порівняння вартості послуг), 20% здійснювали заощадження та інвестиції (через P2P- та «краудфандинг»-платформи), по 10% – запозичення (через P2P-платформи, короткострокові онлайн-позики) та фінансове планування⁹. Фінансові установи світу також залучають «фінтех», в тому числі шляхом передачі на аутсорсинг деяких етапів надання фінансових послуг, наприклад, функції перевірки в рамках фінансового моніторингу, зберігання та управління активами [7]. Комп'ютерні технології примножили кількість та швидкість виконання фінансових операцій, дозволили знизити ціни на фінансові послуги, але водночас підвищили ризик збільшення волатильності (в тому числі, цін) та нестабільності на ринку через можливі кібератаки, зростання концентрації ризику, погіршення якості управління та якості контролю процесів через відсутність вертикальної системи управління фінтех-установами [14].

Серед конкретних досягнень «фінтеху» та телекомунікаційних компаній – поширення «мобільних грошей», які є «інклюзивним» рішенням за нестачі ринкової інфраструктури «на місцях» (коли користувач таких грошей знаходиться за десятки кілометрів від найближчого відділення банку), та часто функціонують із залученням третіх сторін (магазинів, сервісних центрів, поштових відділень). Існують групи клієнтів, що мають незадоволену потребу в кредитуванні, яким банки не згодні надати кредит через значний кредитний ризик або запропонувати доступну для таких клієнтів вартість обслуговування. Також у багатьох країнах потребують охоплення фінансовими послугами клієнти-експати, іммігранти та біженці, наприклад при здійсненні міжнародних

⁹ У рамках дослідження проведено 22000 онлайн-інтерв'ю представників демографічно репрезентативних «онлайн-активних» груп населення у 20 країнах світу (Австралія, Бельгія, Бразилія, Великобританія, Гонконг Канада, Індія, Ірландія, Іспанія, Китай, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Німеччина, Південноафриканська Республіка, Південна Корея, Сінгапур, США, Швейцарія, Франція, Японія) [12].

грошових переказів без комісій за переказ та конвертацію валюти [7].

У яких процесах та на яких етапах надання фінансових послуг впровадження технологій дало позитивні результати? Як показано в табл. 1, за допомогою технологій можна вдосконалити всі процеси від здійснення платежів до заощадження, кредитування, управління ризиками до консультування.

Таблиця 1

Приклади впливу комп'ютерних технологій у сфері фінансових послуг

Технологія		Сфера надання фінансових послуг				
Основна	Інновація	Платежі	Заощадження	Кредитування	Управління ризиками	Консалтинг
Штучний інтелект «Big data»	Комп'ютерне навчання Прогнозний аналіз	Інвестиційний консалтинг				
				Рішення щодо кредитування		
		Технології регулювання, виявлення шахрайства				
		Торгівля активами				
Розподілені обчислення	Технологія розподіленого реєстру (блокчейн)	Приватні платежі				
		B2B (міжкорпоративні / міжбанківські платежі)				
		Бек-офісні операції та облік				
Криптографія	Інтерактивний контракт Біометрика	Автоматизоване проведення операцій				
		Забезпечення безпеки				
		Захист персональних даних				
Мобільний інтернет	Програмний інтерфейс Електронний гаманець	Простота користування, фінансові програмні додатки, операції P2P (безпосередньо між клієнтами)				
		Краудфандинг		Операційна сумісність та перспектива розширення (процесів / операцій)		

Примітка: складено автором за джерелами [13].

Так, блокчейн дозволяє здійснювати ініціювання та ланцюжкове підтвердження (валідацію різними службами фінансової

установи, або різними установами, що під'єднані до однієї мережі і беруть участь в операції) операцій з комп'ютерів у різних локаціях, та оновлює дані обліку одночасно для всіх учасників операції. За допомогою даної технології можна здійснювати операції швидко і напругу, без посередників у захищений (через підтвердження) спосіб [7]. Ця технологія може прискорити та забезпечити міжбанківські кореспондентські розрахунки, наразі тестування блокчейн проводиться й у системі SWIFT з метою зниження витрат та операційного ризику про проведенні операцій за кореспондентськими рахунками; також на блокчейн звертають увагу страхові компанії з метою зниження шахрайства з вимогами страхових виплат за фальшивими полісами [36, с. 138–139, 143].

Наразі центральні банки багатьох країн розробляють та тестують цифрові валюти в якості широкодоступного еквіваленту звичайних грошей, що функціонував би за допомогою технології розподіленого реєстру як засіб платежу та нагромадження, очевидно також з можливістю еквівалентності до інших зобов'язань центрбанку (готівки та резервів) [13]. Водночас відзначається, що цифрові валюти в принципі характеризуються законодавчою невизначеністю, високою волатильністю курсу [36, с. 138–139, 143]. Але залишається відкритим питання доступності цифрових валют для широких верств населення як засобу нагромадження і питання ризиків для комерційних банків (наприклад, щодо поведінки вкладників), що створюють такі валюти.

Технологічні рішення та наявність інтернет-зв'язку дозволяють розширити доступ до різноманітних та низьковартісних фінансових послуг, скорочуючи часові та грошові затрати (на перевірку клієнта та операції, на фінансове посередництво – наприклад, в разі здійснення P2P операцій) фінансових установ та фінтех-компаній. Втім, фінансові інновації, при прискоренні грошового обігу, можуть ускладнити здійснення ефективної грошово-кредитної політики, зменшуючи регульованість розрахунків і в решті грошового обігу, та захист від зовнішніх (світових) шоків, оскільки вони відкривають можливість швидкого міжкордонного перетоку коштів, що також може посилити інфляційні ризики.

Поряд з цифровими технологіями, що впроваджуються і в Україні, появою консалтингових і платіжних фінтех-компаній, на шляху до розвитку фінансової інклюзії ключову роль зіграли гармонізація законодавства зі світовими вимогами щодо фінансового моніторингу, скорочення готівкових операцій. Так, в рамках

процедур фінансового моніторингу, клієнти надають фінансовим установам демографічні дані щодо віку, місця проживання, працевлаштування та сімейного стану, та фінансову інформацію про власні активи, майно, доходи і витрати. Ці дані можуть бути використані при вивченні поведінки та пропонування фінансових продуктів, які найбільш відповідають клієнтським потребам. З метою регулювання обороту клієнтської інформації в Євроспільноті у травні 2018 р. прийняті Загальна постанова про захист даних (General Data Protection Regulation, GDPR) і Директива про платіжні послуги (Payment Service Directive, PSD2), згідно яких саме фізичні особи є власниками особистих даних і, отже, в кінцевому рахунку, відповідальними за їх розповсюдження і використання [7].

Залежно від того, чи є фінансова система банківського або ринкового типу (тобто яке співвідношення показників банківських кредитів до ВВП або капіталізації фондового ринку до ВВП), приділяється увага передумовам розширення доступу до фінансових послуг. Деякі вчені при цьому зазначають, що зростання як на банківському, так і на фондовому ринку в принципі не є ознакою зростання рівного доступу до ринку, а отже й інклюзії, натомість збільшує нерівність розподілу доходу, оскільки лише частина вкладників в інструменти ринку або депозити отримують високий дохід, водночас кредити отримують ті, хто має більший дохід (тобто отримують вищі скорингові оцінки, а отже і сплачують менший відсоток). Так формується порочне коло [17]. Вища ринкова капіталізація збільшує розрив у доходах населення, оскільки ймовірність вкладення в інструменти фондового ринку, а отже і ймовірність примножити доходи, зростає, що вищий є дохід [11].

У фінансових системах банківського типу (наприклад, у Німеччині, Японії), власне банки відіграють провідну роль у мобілізації коштів населення, здійсненні управління ризиками і формуванні баз даних (реєстрів). Натомість, в таких країнах, як Велика Британія та США, де склалась фінансова система ринкового типу, роль фінансового посередника у русі ресурсів від населення до корпорацій відіграє фондовий ринок. При цьому його ефективність забезпечується захистом прав акціонерів, врегульованими правилами звітності, низьким рівнем корупції. Для систем банківського типу характерне страхування (гарантування) депозитів, наявність численних обмежувачих заходів регулювання [10].

Відповідно до типу фінансової системи розвиваються канали формування пропозиції фінансових послуг.

Фінансові установи України здійснюють збір інформації як суб'єкти первинного фінансового моніторингу відповідно до класифікації операцій та клієнтів¹⁰, а її захист регламентується окремими актами. Якісні зрушення у вдосконаленні ефективності надання фінансових послуг на українському ринку включають вдосконалення оцінки кредитного ризику та оцінки проблемних кредитів, накопичення, зберігання та обробки даних, виявлення та аналізу ризикових операцій з підозрою щодо їх націленості на легалізацію коштів та порушення закону, швидкості надання фінансових послуг за допомогою новітніх технічних засобів. Вдосконалено законодавчу базу щодо класифікації активних операцій і оцінки банками величини кредитного ризику¹¹ відповідно до міжнародної практики; запровадження електронного документообігу; щодо попередження використання банківської системи та небанківських фінансових установ для відмивання доходів і фінансування тероризму, в рамках якого здійснюється ідентифікація, верифікація і класифікація клієнтів, аналіз фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу; запуску Кредитного реєстру¹² та BankID¹³ з метою ефективної та швидкої акумуляції та обробки даних. Створення інформаційної бази споживачів завдяки виконанню вимог щодо ідентифікації сприяє ефективній інклюзії, адже можна оцінити рівень доходу і напрямки витрат, вподобання споживачів, за допомогою чого і буде розширено доступ до фінансових послуг.

¹⁰ Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 № 361-IX.

¹¹ Постанова Правління Національного банку України від 30.06.2016 № 351 «Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями».

¹² Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення та ведення Кредитного реєстру Національного банку України та вдосконалення процесів управління кредитними ризиками банків» від 06.02.2018 № 2277-VIII. Станом на 24.01.2019 в Кредитному реєстрі НБУ була наявна інформація про понад 80 тисяч позичальників – фізичних (53,2 тис.) та юридичних (27,2 тис.) осіб. Усі банки України надають інформацію до Кредитного реєстру НБУ [31].

¹³ Спосіб верифікації громадян через українські банки для надання адміністративних та інших послуг через Інтернет за посиланням <https://bankid.org.ua>.

Одним з основних рушіїв приросту ВВП в Україні залишається споживання домогосподарств, що залежить, зокрема, від збільшення реальної заробітної плати та обсягів переказів з-за кордону. Попри коливання реальних доходів населення, заощадження, однак, мають історично низьку частку, тому напрям заощаджень є теж своєрідним резервом розширення фінансової інклюзії.

Рис. 1. Структура доходів і витрат населення, %
Примітка: складено автором за даними Державної служби статистики України [26].

Уповільнення реальних доходів населення (зокрема, зарплат у бюджетній сфері, субсидіарної чи грошової допомоги) через жорстку фіскальну політику і суттєве скорочення міжнародних переказів через ситуацію із закриттям кордонів у 2020 р. ймовірно обмежить економічне зростання. Заробітна плата в Україні історично формує приблизно 50% доходів домогосподарств, і ще 30% формують соціальні виплати, майже 90% витрат йде на споживання (рис. 1), тоді як заощадження вкрай незначні, а то і від'ємні (маємо відтік за 2019 р.). Така структура доходів і витрат населення визначає і попит на певні фінансові послуги.

Фінансова інклюзія як процес взаємодії між суб'єктами фінансового ринку щодо надання доступу до фінансових установ та послуг може бути розглянута у розрізі передумов, безпосередніх факторів та позитивних ефектів, що створять підґрунтя для соціоекономічного розвитку (рис. 2).

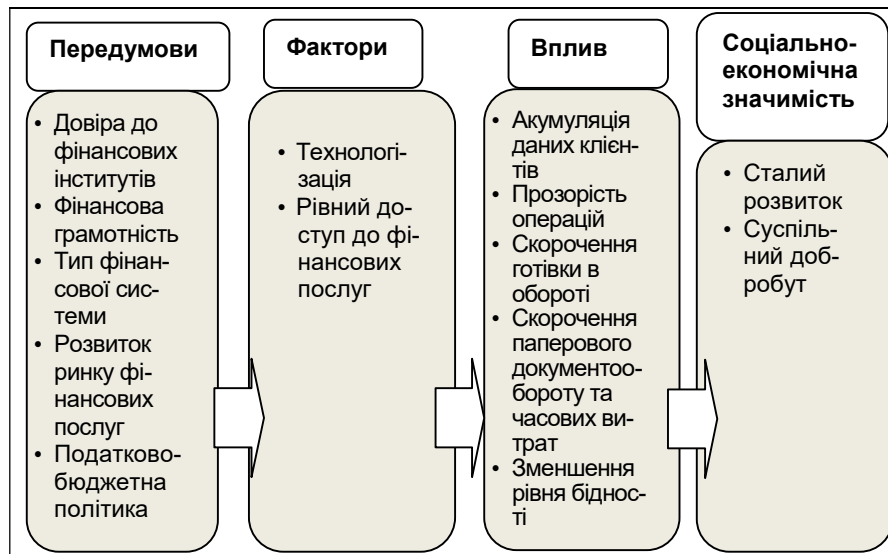

Рис. 2. Основні елементи фінансової інклюзії

Примітка: складено автором.

Важливу роль при проведенні політики інклюзії відіграють як рівень доходу, так і суб'єктивні споживчі настрої, а це означає, що ключовою передумовою інклюзії до фінансових відносин є

довіра до фінансових регуляторів та системи в цілому. Так, наприклад, домогосподарства не готові збільшити боргове навантаження для підтримки споживання в період кризи, скоріше надають перевагу скороченню заощаджень для згладжування споживання. З іншого боку, якщо домогосподарства очікують інфляцію, що поглине їх боргове навантаження в реальному вираженні, згладжування споживання може відбуватись за рахунок отримання кредитів. При наявності довіри до регуляторів фінансового ринку і держави, домогосподарства враховують значення інфляційного таргету [30, с. 80–89].

Розуміння важливості довіри до регулятора сформувалось зокрема після кризи 2007–2009 рр., коли центробанки активізували сигнали про майбутню їх політику як у вигляді масової купівлі фінансових активів і зниження ставок проценту до негативних значень, що сприяло виведенню економіки з пастки ліквідності; так і у вигляді сигналів у формі вербальних інтервенцій. Ефективність цих заходів залежить від очікувань економічних агентів. Довіра населення спонукає збільшувати витрати і стимулює ділову активність, при цьому слід зважати на накопичення ризику (зокрема, кредитного) [29, с. 56, 60–67].

Рівень розвитку ринку фінансових послуг передбачає гармонізацію законодавства, створення якісних та доступних за ціною фінансових продуктів, якісних скорингових моделей фінансових установ. Соціально-економічна значимість, зокрема, полягає в опосередкованому зменшенні рівня бідності за допомогою послуг, що дозволяють згладжувати споживання, послуг страхування, строкового кредитування на розвиток (навчання).

З метою оцінки фактичного рівня залученості населення за ознакою доступності (доступу і поширеності) фінансових послуг, враховуючи відсутність деяких даних і опосередкованість оцінок, було взято за основу новітнє дослідження показників вимірювання фінансової інклюзії населення в Україні (табл. 2). Очевидно, що банківські послуги мають найбільшу глибину проникнення, страхові послуги та фондовий ринок порівняно меншу глибину проникнення, активізуються безготівкові розрахунки, створюються небанківські мікрофінансові установи, населення починає цікавитись купівлею криптовалюти.

Таблиця 2

Деякі показники доступу до фінансових послуг в Україні

Доступність фінансових послуг	Значення			Поширеність / використання фінансових послуг	Значення		
	2017	2018	2019		2017	2018	2019
<i>Банки та інші небанківські фінансові установи</i>							
Співвідношення активів банків до ВВП, %	61,7	53,7	49,9				
				Співвідношення кредитів банків фізичним особам до ВВП, %	5,7	5,5	5,2
				Співвідношення банківських депозитів фізичних осіб банків до ВВП, %	16,0	14,3	13,9
Кількість банків	82	77	75	Обсяг операцій з платіжними картками, млрд грн.	2.124,7	2.876,5	3.576,7
Кількість банкоматів, банківських терміналів самообслуговування та POS-терміналів	288,7	333,9	342,7*	Частка безготівкових операцій серед усіх операцій з використанням платіжних карток	75	78	82
Кількість небанківських платіжних систем	–	–	18				
Кількість мікрофінансових організацій, що надають онлайн-кредити (сервісів P2P кредитування)	–	43	59				
Кількість сервісів з продажу криптовалюти		13**					
<i>Страховий ринок</i>							
Співвідношення страхових премій до ВВП, %	1,5	1,4	1,3				
Кількість страхових компаній	294	281	233	Сума страхових премій, млн грн.	43.431,8	49.367,5	53.001,2
				Частка страхових премій за договорами «life» страхування, %	6,7	7,9	8,7
				Частка страхових премій за договорами з фізичними особами, %	35,8	37,3	40,8
<i>Фондовий ринок</i>							
Співвідношення торгів на ринку цінних паперів до ВВП, %	15,9	16,6	–				

Примітка: складено автором за джерелами [31–34; 37, с. 88].

* Станом на I кв. 2019 р.

** Станом на травень 2018 р.

Як зазначалось, розвиток фінансових технологій відкриває нові точки доступу для населення до фінансових відносин, а за рахунок економії на масштабі та швидкісної перевірки клієнтів знижуються трансакційні витрати і вартість послуг. Втім, з «фінтехом» пов'язана низка ризиків – збільшення інформаційної асиметрії, ризик поломки системи і витоку особистих даних.

Щоб зрозуміти резерви розширення доступу до фінансових послуг, необхідно враховувати розшарованість суспільства за доходами в Україні і показовість даних щодо наявності і поширеності фінансових послуг. «Фінтех»-послуги стають заміниками, в основному, розрахунково-касової функції банків (хоча банки наразі починають співпрацювати з фінтех-компаніями у різних сферах обслуговування клієнтів), але не охоплюють фізичних осіб з обмеженим доступом до Інтернету або обмеженим функціоналом мобільних та електронних пристроїв. Відносно зростання показників фінансової системи і впровадження фінансових технологій не означає автоматичної ефективної фінансової інклюзії населення, яка би сприяла примноженню добробуту, тому цільовими групами політики інклюзії мають бути групи населення, примусово «виключені» з фінансових відносин.

Висновки. Залучення населення до користування фінансовими послугами, вдосконалення фінансових продуктів є підґрунтям нарощування доданої вартості у фінансовому секторі, а також скорочення розривів у грошових потоках населення, сприяння його соціальної мобільності та добробуту. Саме по собі широке впровадження фінансових послуг не забезпечить ефективної інклюзії, необхідними умовами цього є відповідна регламентація технологічних нововведень у правовому полі, контроль адекватної оцінки кредитного ризику і вдосконалення трудомістких та високовартісних процедур фінансового моніторингу, інституційні вдосконалення і сприяння інноваціям на ринку фінансових послуг¹⁴. Необхідно також спрямувати зусилля на посилення фінансової дисципліни всіх сторін фінансових відносин та підвищення фінансової грамотності населення.

¹⁴ Наприклад, шляхом співпраці регуляторів з операторами мобільного зв'язку відповідно до ряду прикладів країн світу; посилення системи кібербезпеки та запобігання шахрайству.

1. Acemoglu D., Robinson J.A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. 1st ed. New York: Crown, 2012. 529 p. doi: <https://doi.org/10.1111/dpr.12048>.
2. Ambarkhane, D., Singh, A.S., Venkataramani, B. Measuring Financial Inclusion of Indian States. *International Journal of Rural Management*, 2016. № 12 (1). P. 72–100. doi: <https://doi.org/10.1177/0973005216633940>.
3. Atkinson A.B., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. United Nations. New York, 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/50902966_Analysing_and_Measuring_Social_Inclusion_in_a_Global_Context (дата звернення: 20.05.2020).
4. Chakravarty S.R., Pal R. Financial inclusion in India: an axiomatic approach. *Journal of Policy Modeling*. 2013. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.12.007> (дата звернення: 20.05.2020).
5. Consultative Group to Assist the Poor: What is Financial Inclusion and Why is it Important? CGAP. URL: <https://www.cgap.org/about/faq#why-does-financial-inclusion-matter> (дата звернення: 20.05.2020).
6. Das R.C. Handbook of Research on Microfinancial Impacts on Women Empowerment, Poverty, and Inequality. *Vidyasagar University*. India, 2018. 452 p. doi: <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-5240-6>.
7. Davradakis E., Santos R. Blockchain, FinTechs and their relevance for international financial institutions. EIB. 2019. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ae472145-237a-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-98337567> (дата звернення: 20.05.2020).
8. Demircuc-Kunt A., Klapper L. Measuring Financial Inclusion: The Global Index Database. World Bank Policy Research Working Paper. 2012. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6042> (дата звернення: 20.05.2020), doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-6025>.
9. Demircuc-Kunt A., Klapper L., Singer D. Financial Inclusion and Inclusive Growth. A Review of Recent Empirical Evidence. Policy Research Working Paper. The World Bank. 2017. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/26479/WPS8040.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 20.05.2020), doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-8040>
10. Demircuc-Kunt A., Levine R. Bank-Based and Market-Based Financial Systems: Cross-Country Comparisons. 1999. URL: <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-2143> (дата звернення: 20.05.2020).
11. Denk O., Cazenave-Lacrouz A. Household Finance and Income Inequality in the Euro Area. OECD Economics Department Working Papers. Paris, 2015. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/household-finance-and-income-inequality-in-the-euro-area_5js04v5wh9zs-en (дата звернення: 20.05.2020).
12. Ernst & Young FinTech Adoption Index 2017, key findings. Ernst & Young. URL: [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-key-findings-2017/\\$FILE/ey-fintech-key-findings-2017.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-key-findings-2017/$FILE/ey-fintech-key-findings-2017.pdf) (дата звернення: 20.05.2020).
13. Global index database. The World Bank. URL: <https://globalindex.worldbank.org/> (дата звернення: 20.05.2020).
14. He D., Leckow R.B., Haksar V., Mancini Griffoli T. Fintech and Financial Services: Initial Considerations Prepared by an IMF Staff Team. IMF. 2017. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2017/06/16/Fintech-and-Financial-Services-Initial-Considerations-44985> (дата звернення: 20.05.2020).
15. How to Measure Financial Inclusion. The World Bank. 2015. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/how-to-measure-financial-inclusion> (дата звернення: 20.05.2020).
16. Iyer R. Financial inclusion in India is soaring. Here's what must happen next. World Economic Forum. 2019. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/financial-inclusion-in-india-is-soaring-heres-what-must-happen-next/> (дата звернення: 20.05.2020).
17. Piketty T. Capital in the Twenty-First Century. Harvard University Press, Cambridge, MA. *Journal of Social Policy*. 2014. URL: <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674430006> (дата звернення: 20.05.2020). doi: <https://doi.org/10.4159/9780674369542>.
18. Q&A: The future of payments. 2018. URL: <https://www.essentialretail.com/interviews/future-of-payments/> (дата звернення: 20.05.2020).
19. Refugee Livelihoods and Economic Inclusion 2019-2023. Global Strategy Concept Note. UN Refugee agency. URL: <https://www.unhcr.org/5bc07ca94.pdf> (дата звернення: 20.05.2020).
20. Sarma M. Index of Financial Inclusion. Indian Council for Research on International Economic Relations. Working paper. 2008. URL: <https://econpapers.repec.org/paper/indicrier/215.htm> (дата звернення: 20.05.2020).
21. Zephirin M., Basu R., Dabla-Norris E. Enhancing financial sector surveillance in low income countries (LICS) – case studies. IMF. 2012. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2016/12/31/Enhancing-Financial-Sector-Surveillance-in-Low-Income-Countries-Case-Studies-PP4651> (дата звернення: 20.05.2020). doi: <https://doi.org/10.5089/9781498340687.007>.
22. Ануфрієва К.В., Шкляр А.І. Фінансова інклюзія як чинник соціоекономічного розвитку. *Український соціум*. 2019. № 3. С. 59-77. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2019.03.059>.
23. Базиліюк А.В., Жулин О.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. *Економіка та управління на транспорті*. 2015. Вип. 1. С. 19–29.

24. Бобух І.М., Щегель С.М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник НАН України*. 2018. № 7. С. 55–70. doi: <https://doi.org/10.15407/visn2018.07.055>.
25. Демирґюч-Кунт А., Бек Т., Хонован П. Финансовые услуги для всех? Стратегии и проблемы расширения доступа. Москва: Альпина Паблишерз, 2011. 308 с.
26. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.05.2020).
27. Зимовець В.В. Державна фінансова політика економічного розвитку: дис. ... д-ра екон. наук. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2010. 432 с.
28. Кізіма Т.О. Суспільний добробут та прагматика його оцінки в Україні. *Світ фінансів*. 2006. Вип. 3(8). С. 71–79.
29. Кузнецова О.С., Мерзляков С.А., Пекарский С.Э. Воздействие на доверие населения как способ преодоления ловушки ликвидности. *Вопросы экономики*. 2019. № 6. С. 5–84.
30. Мамедли М., Синяков А. Финансы домохозяйств в России: шоки дохода и смягживание потребления. *Вопросы экономики*. 2018. № 5. С. 69-91. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2018-5-69-91>.
31. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/zvit_2018.pdf (дата звернення: 20.05.2020).
32. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=86682027&cat_id=55838 (дата звернення: 20.05.2020).
33. Новинний портал «Finance.ua». URL: <https://finance.ua/ua/credits/top-tfo> (дата звернення: 20.05.2020).
34. Новинний портал «Forinsurer». URL: <https://forinsurer.com/stat> (дата звернення: 20.05.2020).
35. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. д.ю.н., проф. Л.К. Воронової. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Алерта, 2011. 558 с.
36. Столбов М.И. О некоторых последствиях внедрения блокчейна в финансах. *Вопросы экономики*. 2018. № 6. С. 133–145. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2018-6-133-145>.
37. Шаповал Ю.І., Юхта О.І. Вимірювання фінансової інклюзії: переваги та обмеження існуючих підходів. *Український соціум*. 2019. № 3. С. 78–91. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2019.03.078>.

References

1. Acemoglu, D., Robinson, J.A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. 1st ed. New York: Crown. doi: <https://doi.org/10.1111/dpr.12048>.
2. Ambarkhane, D., Singh, A.S., Venkataramani, B. (2016). Measuring Financial Inclusion of Indian States. *International Journal of Rural*

- Management*. 12(1), 72-100. doi: <https://doi.org/10.1177/0973005216633940>.
3. Atkinson, A.B., Marlier, E. (2010). Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. United Nations. New York. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/50902966_Analysing_and_Measuring_Social_Inclusion_in_a_Global_Context.
4. Chakravarty, S.R., Pal, R. (2013). Financial inclusion in India: an axiomatic approach. *Journal of Policy Modeling*, 35(5). doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.12.007>.
5. Consultative Group to Assist the Poor: What is Financial Inclusion and Why is it Important? Retrieved from <https://www.cgap.org/about/faq#why-does-financial-inclusion-matter>.
6. Das, R.C. (2018, August). Handbook of Research on Microfinancial Impacts on Women Empowerment, Poverty, and Inequality. Vidyasagar University. India. doi: <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-5240-6>.
7. Davradakis, E., Santos, R. (2019, April). Blockchain, FinTechs and their relevance for international financial institutions. EIB. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ae472145-237a-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-98337567>.
8. Demircuc-Kunt, A., Klapper, L. (2012, April). Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database. *World Bank Policy Research Working Paper*, 6025. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6042>. doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-6025>.
9. Demircuc-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D. (2017, April). Financial Inclusion and Inclusive Growth. A Review of Recent Empirical Evidence. *World Bank Policy Research Working Paper*, 8040. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/26479/WPS8040.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-8040>.
10. Demircuc-Kunt, A., Levine, R. (1999). Bank-Based and Market-Based Financial Systems: Cross-Country Comparisons. Retrieved from <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-2143>.
11. Denk, O., Cazenave-Lacrouz, A. (2015). Household Finance and Income Inequality in the Euro Area. *OECD Economics Department Working Paper*, 1226. Retrieved from <https://www.oecd-ilibrary.org/economics/household-finance-and-income-inequality-in-the-euro-area5js04v5wh9zs-en>.
12. Ernst & Young FinTech Adoption Index 2017, key findings. Retrieved from [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-key-findings-2017/\\$FILE/ey-fintech-key-findings-2017.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-key-findings-2017/$FILE/ey-fintech-key-findings-2017.pdf).
13. Global findex database. World Bank. Retrieved from <https://globalfindex.worldbank.org>.
14. He, D., Leckow, R.B., Haksar, V., Mancini Griffoli, T. (2017). Fintech and Financial Services: Initial Considerations Prepared by an IMF Staff Team.

- Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2017/06/16/Fintech-and-Financial-Services-Initial-Considerations-44985>.
15. How to Measure Financial Inclusion. The World Bank. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/how-to-measure-financial-inclusion>.
 16. Iyer, R. (2019, January) Financial inclusion in India is soaring. Here's what must happen next. World Economic Forum. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/financial-inclusion-in-india-is-soaring-heres-what-must-happen-next>.
 17. Piketty, T. (2014). Capital in the Twenty-First Century. *Harvard University Press. Journal of Social Policy*, 45(01), 14-15 Retrieved from <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674430006>. doi: <https://doi.org/10.4159/9780674369542>.
 18. Q&A: The future of payments. Retrieved from <https://www.essentialretail.com/interviews/future-of-payments>.
 19. Refugee Livelihoods and Economic Inclusion 2019-2023. Global Strategy Concept Note. UN Refugee agency. Retrieved from <https://www.unhcr.org/5bc07ca94.pdf>.
 20. Sarma, M. (2008, June). Index of Financial Inclusion. Indian Council for Research on International Economic Relations Working Paper, 215. Retrieved from <https://econpapers.repec.org/paper/indicrier/215.htm>.
 21. Zephirin, M., Basu, R., Dabla-Norris, E. (2012, April). Enhancing financial sector surveillance in low income countries (LICS) - case studies. IMF. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2016/12/31/Enhancing-Financial-Sector-Surveillance-in-Low-Income-Countries-Case-Studies-PP4651>. doi: <https://doi.org/10.5089/9781498340687.007>.
 22. Anufrieva, K.V., Shkliar, A.I. (2019). Financial inclusion as a factor of socioeconomic development. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 3, 59-77. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2019.03.059> [in Ukrainian].
 23. Bazyliuk, A.V., Zhulin, O.V. (2015). Inclusive growth as the base for social and economic development. *Ekonomika ta Upravlinnia na Transporti - Transport Economy and Management*, 1, 19-29 [in Ukrainian].
 24. Bobuh, I.M., Shchehel, S.M. (2018). Strategic guidelines of economic growth in Ukraine: inclusiveness as the key priority. *NAS of Ukraine Newsletter*, 7, 55-70. doi: <https://doi.org/10.15407/vsn2018.07.055> [in Ukrainian].
 25. Demirhuc-Kunt, A., Bek, T., Honovan, P. (2011). Financial services for everyone? Strategies and challenges for expanding access. Moscow: Alpina Pablisher [in Russian].
 26. The State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua>.
 27. Zymovets, V.V. (2010). State financial policies for economic development. Kyiv: Institute for Economy and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
 28. Kizyma, T.O. (2006). Social welfare and the pragmatics of its evaluation in Ukraine. *Svit finansiv - World of Finance*, 3(8), 71-79 [in Ukrainian].
 29. Kuznetsova, O.S., Merzlyakov, S.A., Pekarskiy, S.E. (2016). Affecting the trust of population as a means of overcoming liquidity trap. *Voprosy ekonomiki - Economic Issues*, 6, 5-84 [in Russian].
 30. Mamedli, M., Sinyakov, A. (2018). Household finance in Russia: the shocks of income and smoothing of consumption. *Voprosy ekonomiki - Economic Issues*, 5, 69-91. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2018-5-69-91> [in Russian].
 31. The National Securities and Stock Market Commission of Ukraine. Retrieved from https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/zvit_2018.pdf.
 32. The National Bank of Ukraine. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=86682027&cat_id=55838.
 33. "Finance.ua" news portal. Retrieved from <https://finance.ua/ua/credits/top-mfo>.
 34. "Forinsurer" news portal. Retrieved from <https://forinsurer.com/stat>.
 35. Voronova, L.K. (2011). Dictionary for financial and legal concepts. Kyiv: Alerta, 2nd edition, amended and compl [in Ukrainian].
 36. Stolbov, M.I. (2018). On certain consequences of blockchain implementation in finance. *Voprosy ekonomiki - Economic Issues*, 6, 133-145. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2018-6-133-145> [in Russian].
 37. Shapoval, Yu.I., Yukhta, O.I. (2019). Measuring of financial inclusion: advantages and limitations of current approaches. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 3, 78-91. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2019.03.078> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21 травня 2020 р.